

שׁו"ת בהלכה לשולחן שבת

מאת הרב משה חיים חנונו שליט"א

גיליון מס' 95

מנהגי חודש אלול

ימי חודש אלול ועשרת ימי תשובה הם ימים המסוגלים לתשובה וקרבת ה' יותר משאר ימות השנה, שכן מצינו שבימים אלו התרצה ה' למחול לישראל על חטא העגל. לפי שבראש חודש אלול עלה משה רבנו להר סיני בפעם השלישית, כדי לקבל את הלוחות האחרונות, והעבירו שופר במחנה לבל יטעו שוב לעשות עגל. לאחר ארבעים יום, ביום-הכיפורים, ירד והלוחות בידו, ובישר לישראל שנתרצו לפני הקב"ה, וקבע הקב"ה יום זה ליום סליחה ומחילה לדורות. על-כן, כל אותם ימים שמתחילת אלול ועד יום-הכיפורים הם ימי רחמים ורצון.

אמרו חז"ל: "היה דוד יודע שעתיד בית-המקדש להיות חרב, והקרבתו יהיו בטלים, והיה מצטער על ישראל, במה יהיה כפרה לעוונותיהם. ואמר הקב"ה לדוד: בשעה שהצרות באות על ישראל בעוונותיהם, יעמדו לפני יחד באגודה אחת, ויתוודו על עוונותיהם, ויאמרו סדר סליחה [=ג' מידות], ואני אענה אותם. ובמה גילה הקב"ה זאת, אמר ר' יוחנן בפסוק (שמות לד): 'ועבור ה' על פני ויקרא' וגו'. מלמד שירד הקב"ה מן הערפל כשליח ציבור שנתעטף בטליתו ועובר לפני התיבה, וגילה למשה סדר סליחה. ובשעה שישראל מתקבצים ועומדים באגודה אחת לפני, ואומרים סדר סליחה - אני אענה אותם. שנאמר: 'ה' הושיעה המלך יעננו ביום קראנו'. (תהילים כ; י). (תנא דבי אליהו זוטא פרק כג).

חוזר וקובעה למחרת נחשב היסח הדעת ויברך¹⁰, והרוצה לנהוג כמותם לא הפסיד ויברך בהרהור¹¹. ומכל מקום אם נמצאת המזווה פסולה ותיקנוה, או אם קובע מזווה חדשה, לכולי עלמא צריך לברך¹².

מנהגי חודש אלול

ממתי מאחלים אחד לשני כתיבה וחתומה טובה?

מנהג ישראל לברך אחד את השני בברכת "כתיבה וחתומה טובה" ו"שנה טובה ומתוקה". יש שנהגו לאחל כן גם במכתבים בראש המכתב¹³, מנהג העולם לאחל ולברך כן במכתבים ששולחים מראש חודש אלול ואילך, ובליקוטי מהרי"ח מביא רמז על זה, לפי שאלול הוא ר"ת וישאלו איש לרעהו ל'שלום, וישאלו הוא לשון שאלה ובקשה, היינו שמבקש איש על רעהו לשלום¹⁴.

מה הטעם שהספרדים מתחילים לומר סליחות בכל חודש אלול?

מנהג הספרדים ועדות המזרח לקום באשמורת הבוקר לומר סליחות החל מב' אלול ועד יום הכיפורים¹⁵. והטעם למנהג קדמון זה, שהם כנגד ארבעים יום שבהם עלה משה רבנו להביא את הלוחות השניות ולבקש מחילה עבור עם ישראל, עד יום הכיפורים שבו נתרצה ה' לישראל ואמר למשה "סלחתי כדברך"¹⁶.

טעמים נוספים לאמירת סליחות במשך ארבעים יום, כדי לתקן את הארבעים יום שהיו המרגלים בארץ ישראל, ויום ארבעים שעשו את העגל, וארבעים יום של יצירת הולד, וארבע יודי"ן דשם ע"ב, וארבע עולמות אבי"ע שכל אחד מהם כלול מעשר¹⁷.

שכבר עברה בדיקה של חסרות ויתרות¹⁸.

על איזה דברים צריך להקפיד כשמורידים את המזוזות כדי לשלוח אותם לבדיקה?

כשמורידים את המזוזות מהפתח כדי לבדוקם יש להשים לב לכמה פרטים חשובים: ראשית, יש לסמן על כל מזווה מאיזה דלת היא נלקחה, כדי שאחר הבדיקה יחזיר אותה לאותו מקום, מאחר שיש מקומות שחייבים במזווה מהתורה, ויש מקומות שחייבים רק מדרבנן, או מספק בלבד, ואם יעביר את המזווה מפתח שחייב במזווה מהתורה לפתח שחייב במזווה רק מדרבנן או מספק, נמצא מוריד את המזווה מקדושה גבוהה לקדושה קלה¹⁹.

כמו כן, יש להשתדל להחזיר את המזוזות למקומם כמה שיותר מהר שלא יישאר הבית ללא מזווה. אם הבדיקה תמשך יותר מיממה כגון ששלח לסופר מעיר אחרת, ויחזיר לו את המזוזות רק למחרת, יש להשאיר את מזוזת הפתח הראשי ולשלוח את שאר המזוזות לבדיקה ויבדוק אותה בזמן אחר כדי שלא ישאר הבית בלא מזווה זמן רב²⁰.

כשחוזר וקובע את המזווה לאחר הבדיקה האם צריך לברך שוב?

מי שהוציא את המזווה לבדיקה ונמצאת כשרה, יש אומרים שלפני שיקבענה עליו לברך שוב "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לקבוע מזווה", כיון שהיה לו ספק שמא תמצא פסולה, הרי זה נחשב היסח הדעת, וכאילו קובעה מחדש, ויש לו לברך על אחת ויפטור את כולם, דין זה אפילו אם שהה זמן מועט בבדיקה באופן שלא הסיח דעתו מהמזווה²¹.

ויש חולקים וסוברים שאם מחזירה באותו היום אינו מברך שאין זה נחשב היסח הדעת, ורק אם

בדיקת המזוזות

האם יש חובה לבדוק את התפילין והמזוזות בכל שנה בחודש אלול?

מנהג חסידים ואנשי מעשה לבצע בדיקה לתפילין ומזוזות בחודש אלול¹.

מעיקר הדין אם התפילין נקנו מסופר ירא שמים ועברו הגהת ממוחה, אין חיוב לבדקם אפילו אחר כמה שנים, כיון שמניחים אותם בכל יום האויר שולט בהם ואין בהם חשש עיפוש². אולם, מזוזות אפילו אם עברו בדיקת מומחה יש חיוב לבדוק אותם אחת לשלוש וחצי שנים³.

לגבי תפילין, יש אומרים שבזמננו שפרשיות התפילין נכתבות בהידור רב, אין נוהגים לבדוקם כלל ללא סיבה מיוחדת, ובמיוחד שבפתיחה והסגירה של התפילין מצויים תקלות רבים⁴. אלא אם כן נוצר חשש לשלמות הכתב כגון שהשאיר אותם ברכב ביום חם, או שנרטבו בגשם או מזיעה, שאז יש לבדוק אותם ולברר שלא נמחקו אותיות או נפסלו⁵.

האם צריך לשלוח את המזוזות להגהת מומחה, או שיכול לבדוק אותם בעצמו?

אם המזווה עברה הגהת מומחה לפני שקבעו אותה מפתח, הבדיקה הנדרשת אחר שלוש וחצי שנים היא בדיקה על שלמות הכתב שלא נשבר או התקלף, שלא קיבלה לחות, ושאינן סדקים או קרעים בקלף המזווה. מעיקר הדין בדיקה זו יכולה להתבצע באופן עצמאי על ידי שיקרא מתוך המזווה מילה במילה ויבדוק שהכתב נקי וברור, (במידת הצורך אם מתעוררות שאלות יש לפנות לסופר סת"ם מומחה), ואין צורך לשלוח את המזווה להגהת מומחה או הגהת מחשב כיון

1 מטה אפרים סימן תקפא סעיף י. קיצושה"ע סימן קכח סעיף ג.

2 שו"ע אור"ח סימן טל סעיף י.

3 שו"ע יו"ד סימן רצא סעיף א.

4 הגרש"ז אויערבך הליכות שלמה תפילה פ"ד הלכה לו.

5 מג"א שם ס"ק יד.

6 שו"ת חתם סופר יו"ד סימן רפג. פת"ש סימן רצא אות ג.

7 שו"ת מנחת שלמה ח"ב סימן צו אות כד. ולכן אין להעביר את המזווה מהדלת הראשית לדלת אחרת, שו"ת והרים הכהן ח"ב סימן לו.

8 המזווה והלכותיה סימן יט סעיף יח. הליכות מועד אלול עמוד נט.

9 שו"ת אדמת קודש יו"ד ח"א סימן יח וכתב שכן המנהג, ובהליכות עולם ח"ח עמוד רסא האריך להצדיק שיטה זו ופסק שכן עיקר, והוסיף שאף שיש חולקים מכל מקום במקום מנהג לא אומרים ספק ברכות להקל.

10 מהר"ם שיק סימן קפה, ערוך השולחן יו"ד סימן רפט ס"ד, קול יעקב סימן רפט אות ז.

11 ועיין עוד בא"ח ש"ב פרשת כי תבוא סעיף ח.

12 הפוסקים שם, הליכות מועד עמוד נח-נט.

13 וכן נהג המהרי"ל, ומאידך מצינו בשו"ת 'עבודת הגרשוני' (בהקדמה) שנוהגים לאחל בסוף המכתב. וב'סידור היע"ץ' (דיני חודש אלול ס"ב) וכן ב'מטה אפרים' כותבים שאפשר לכתוב בתחילת המכתב או בסופו.

14 דיני ומנהגי חודש אלול. וה'קהילות יעקב' זצ"ל התחיל לברך כן מעת שבידו את חודש אלול ('אורחות רבינו').

15 שו"ע סימן תקפא סעיף א. וביום ראש חודש אלול עצמו אין אומרים סליחות. רמ"ע מפאנו עט,

משנ"ב ס"ק א. כה"ח א.

16 משנ"ב שם ס"ק א.

17 כה"ח סימן תקפא אות יד.

האשכנזים נוהגים לומר סליחות החל במוצאי שבת שלפני ראש השנה. אם חל ראש השנה ביום ב' או ג' (כמו השנה - התשפ"ו) אזי מתחילים האשכנזים "סליחות" במוצאי שבת בשבוע שקודם לכן, בכדי לומר סליחות לכל הפחות ארבעה ימים קודם ראש השנה. שבצירוף עם ימי הסליחות שבעש"ט יהיו לכל הפחות עשרה ימים¹⁸.

מה הטעם למנהג האשכנזים לתקוע בשופר בחודש אלול? ומה הדין אם התפלל יחידי האם יש חיוב ללכת ולשמוע, או שזה חובה על רק הציבור בלבד?

מנהג האשכנזים לתקוע בשופר אחר תפילת שחרית בכל חודש אלול, זכר לתקיעה שתקע משה רבנו כשעלה להר, וכדי להזהיר את העם ולעורר את ליבם לתשובה, כמו שנאמר בפסוק "אם יתקע שופר בעיר, ועם לא יחרדו" (עמוס ג, פסוק ב), וכן כדי לערבב את השטן שלא יקטרג על עם ישראל¹⁹.

תקנה זו היא חובת הציבור, אולם המתפלל ביחידות אינו תוקע אחר תפילתו²⁰. ציבור שלא תקעו אחרי התפילה בשחרית יתקעו אחרי תפילת מנחה²¹, אולם, בלילה אין לתקוע כלל גם לא כדי להתלמד²².

כמה תקיעות צריך לתקוע, והאם צריך לעמוד בשעה ששומעים התקיעות?

כתבו האחרונים על פי דברי ה'ערוך' שהתקוע בציבור אין לו לתקוע אלא תשר"ת תש"ת תר"ת, שאם יתקע תשר"ת בלבד יטעו לומר שזו היא עיקר התקיעה, ולפי זה כל התקיעות אף של חודש אלול לא יתקעו פחות מהסדר הזה. אולם המנהג הרווח אינו כן אלא תוקעים תשר"ת בלבד, ואפשר שקיימא לן כר"ת שסובר שאין לחוש אם יתקעו תשר"ת בלבד, ויש קהילות שונות הנוהגים לתקוע תשר"ת תש"ת תר"ת בכל חודש אלול²³. בשעה ששומעים תקיעות אלו לא מצינו חיוב לעמוד, אלא שמנהג העולם לעמוד²⁴.

מה הזמן הראוי ביותר לאמירת סליחות?

הזמן המשובח לאמירת הסליחות הוא באשמורת הבוקר, כלומר בשלוש השעות האחרונות של הלילה²⁵, זמן זה הוא עת רצון לפי שהקב"ה שט בעולמות בלילה, ובג' שעות אחרונות בבוקר שט הקב"ה בעולם הזה שנאמר (תהלים פח) "אליך ה' שוועתי ובבוקר תפילתי תקדמך", ואז הוא עת רצון, על כן מבקשים סליחות ותחנונים בזמן ההוא²⁶.

מי שקשה לו לומר סליחות באשמורת הבוקר, האם עדיף שיאמר סליחות בחצות?

לילה או בבוקר אחר הנץ החמה? ומהם הזמנים הנוספים בהם אפשר לומר סליחות במשך היום?

מנהג קדום לומר סליחות מיד לאחר חצות הלילה, משום שעל פי הזהרה הקדוש גם זמן זה הוא עת רצון גדול²⁷. וכן היה מנהג הבעש"ט הק' זי"ע²⁸. לשיטתם זמן חצות הלילה עדיף על אמירת הסליחות ביום אחר הנץ החמה. ויש דעות שעדיף לומר בבוקר אף לאחר הנץ החמה, ולא בחצות הלילה, מלבד מהלילה הראשון של סליחות שנהגו לומר סליחות במוצאי שבת, בחצות²⁹.

מי שקשה לו לומר סליחות בחצות הלילה או באשמורת הבוקר, יאמרם יחד עם הציבור בבוקר קודם תפילת שחרית, או לפני תפילת המנחה עד השקיעה.

מכל מקום בלילה הראשון של הסליחות למנהג האשכנזים, שבו אומרים את הפיוט "במוצאי מנוחה", רבים מקפידים לומר סליחות בעוד לילה, או לפני עלות השחר - שאז הוא הזמן המובחר ביותר, או מיד אחר חצות הלילה, שגם אז הוא זמן מובחר³⁰.

מקומות שקשה לארגן מניין לסליחות אחר חצות הלילה או באשמורת הבוקר, האם רשאים לארגן סליחות בלילה קודם חצות הלילה?

לדעת המקובלים, בשום אופן אין לומר סליחות בלילה קודם זמן חצות. כי הזמן הראוי לאמירת הסליחות הוא דווקא לאחר חצות הלילה, שאז הוא שעת רחמים, ולפני חצות הלילה הוא זמן של דין, שאינו ראוי לסליחות כלל. לשיטתם, אין לומר סליחות קודם חצות לילה גם אם על ידי כך יתבטלו לגמרי מאמירת הסליחות³¹.

ויש מקילים כהוראת שעה ובשעת הדחק, בציבור שאינו מצליח להתארגן לקימה מוקדמת בבוקר לאמירת הסליחות, ורוצים לקרובם לעבודת ה', שיכולים לומר את הסליחות לאחר סיום השליש הראשון של הלילה³².

ובספר משמרת שלום (מקוידנוב) כתב שנהגו כמה צדיקים וגדולים לומר סליחות קודם חצות הלילה³³, משום שקשה להמתין עד חצות, אך יקפידו שיהיה על כל פנים באשמורה האמצעית של הלילה שהוא לערך כשעתים קודם חצות ולא קודם לכן.

ויש שכתבו ליישב מנהג המקילים לומר לפני חצות לבני חו"ל, ואמרו ששעת חצות תלוי בזמן חצות לפי שעון ארץ ישראל שאז מתעוררים הרחמים, ועל כן במקומות בחו"ל שהוא עדיין תחילת הלילה, אם באותו זמן בארץ ישראל הוא

כבר שעת חצות, מותר לומר סליחות ותחנונים³⁴. ורבים חולקים בזה.

הנוהגים לומר סליחות באשמורת הבוקר קודם תפילת שחרית, האם צריכים לברך "ברכות התורה" קודם אמירת הסליחות?

אסור ללמוד תורה קודם שמברכים את ברכות התורה. ונחלקו הפוסקים האם קריאת פסוקים בדרך של תפילה ותחנונים נחשבת ללימוד תורה ואסור לקרואם קודם ברכת התורה. לדעת השולחן ערוך יש לברך ברכת התורה גם קודם קריאת פסוקים ותחנונים³⁵. אולם לדעת הרמ"א מותר לומר פסוקים ותחנונים קודם ברכות התורה, שהרי בימי הסליחות נוהגים לומר סליחות תחילה, ואחר כך מברכים ברכות התורה³⁶. למעשה כתבו הפוסקים שהמנהג כדעת השו"ע שאף האומר סליחות בדרך תחנונים, יקדים ויברך ברכות התורה³⁷.

האם צריך לשנות בנוסח הסליחות כשאומרים אותם ביום או בחצות לילה, כדי שלא ישמע כדובר שקר?

בנוסח הסליחות יש התייחסות בפיוט לזמן אמירת הסליחות, כגון "רצה עם לך שיחר, לחלות פניך במעמד השחר", "הט אוזן לשועם בתפילת השחר", או "חצות לילה לך קמו עבדיך במהוללם", או בנוסח אשכנז "ורצה אמירתם בעוד לילות", "שחר קמתי", "באשמורת הבוקר", וכדומה. יש שכתבו שאין זה כדובר שקר אלא כוונת הפיוט על כלל ישראל האומרים את הסליחות בזמנם הראוי, למעט בידידי שאומר "ריבונו של עולם אתוודה על עבירות קלות כבחמורות לילה לסוף אשמורות", שמפרש פעולה שהוא עושה כעת ויש לדייק בה. אולם יש מחמירים מאוד לדלג גם בשאר המקומות את הביטוי שלא מתאים לזמן בו הוא עומד³⁸.

וכן כשמזכיר דמעותיו על העוונות ואינו בוכה, כגון בנוסח בני ספרד בסליחה המתחילה ב"אליך ה' נשאתי עיני" וכו' כשאומר "העבר חטאתי וכו' וגם את דמעותי שימה בנאדך", ובפיוט "לך אלי תשוקתי".." "אנסך את דמעי לך", וכן בנוסח אשכנז שאומרים "הי רצון מלפניך שומע כל בכיות שתשים דמעותינו" וכו' - יש שכתבו שאם אינו בוכה באותו מעמד הרי זה נראה כדובר שקרים³⁹, אולם, כתבו האחרונים שאם הוא בוכה ביוה"כ כמו רוב המון ישראל המתפללים בכוונה, ובפרט בשעת הוידי, יכול לכוון על בכיותיו ודמעותיו שבאותה שעה, ושפיר דמי, ובנוסח אשכנז שאומרים "הי רצון מלפניך שומע כל בכיות יכול לכוון על בכיות ודמעות של הציבור ושל כלל ישראל"⁴⁰.

27 שו"ת אגרות משה (חלק ב' סימן ק"ה). וכתב הפסקי תשובות (שם) לאלו שאין יכולים להשיב קום לפני עלות השחר, יעדיפו לומר סליחות לאחר חצות הלילה מאשר לדחות אמירת הסליחות לאחר שהאיר היום, וכך דעת הגר"ח קניבסקי בספר אשי ישראל (פרק מ"ה הערה י"ב).

28 כן כתוב במכתב של נכדו ה'דגל מחנה אפרים' זצ"ל לאחייו הרה"ק רבי ברוך ממעז'בו' זצ"ל.

29 הליכות שלמה (ראש השנה פרק א' אורחות הלכה). הרה"ק רבי אלימלך מדינוב זצ"ל בספרו "אגרא דפרקא" כותב, שמנהג כמה צדיקים לאחר את זמן אמירת הסליחות בציבור ולאמרו אחר הנץ החמה, ומציין לכתוב בוזה"ק (ח"א דף קעח).

30 מטה אפרים תקפא, יא.

31 ברכי יוסף שם ס"ק א, ב. משנ"ב סימן תקסה ס"ק יב.

32 אג"מ אורח ח"ב קה.

33 וכן המנהג בגור ובקארלין. וכתב שם, שכמעט ברור לו ששמע מאביו שכך היה נוהג הרה"ק מרוז'ין זצ"ל לומר הסליחות לפני חצות.

34 ספר 'מחשבת עצה' בקונטרס פפראיות לחכמה סימן ח, דע"ז ע"ב, ועיין עוד בשו"ת יחווה דעת ח"א סימן מו, חזו"ע ימים נוראים עמוד ד.

35 שו"ע סימן מו סעיף ט. רמב"ם בשו"ת פאר הדור (סימן קד). יבי"א ח"ד חאור"ח סימן ז, ואם הזמן מצומצם, המקל לברך ברכות התורה לאחר הסליחות, יש לו על מה לסמוך, חזו"ע ימים נוראים עמוד ה.

36 רמ"א שם בשם מהרי"ל.

37 משנ"ב סימן מו ס"ק כו.

38 מטה אפרים סימן תקפ"א סעיף יא. ערוך השולחן שם סעיף יד. הליכות מועד עמוד לד.

39 אליה רבה סימן תקפא סק"ו בשם ספר חסידים סימן רנ, אהלי יעקב בדיני הסליחות דף א אות יא, טהרת המים בשיורי טהרה מערכה ב אות טל, שדי חמד מערכת ר"ה סימן א אות ה סק"ו.

40 חוות יאיר במקור חיים סימן תקפא, חזו"ע עמוד יט, הגרש"ז אויערבך שלמי מועד עמוד כג, הליכות שלמה עמוד ג הערה ה.

18 רמ"א שם, משנ"ב ס"ק ו. והטעם משום שהרבה נוהגים להתענות עשרה ימים עם יוה"כ, ולעולם יחסרו ד' ימים מר"ה עד יוה"כ שלא יוכלו להתענות, דהיינו ב' ימים של ר"ה, שבת שוביה, וערב יוה"כ, לכך צריך להשלים ד' ימים קודם ר"ה, וכדי שיהיה יום קבוע להתחלה תקנו יום ראשון בכל פעם. ועוד טעם שקבעו ד' ימים שכן מצינו בקורבנות שטעונים ביקור ממזם ד' ימים קודם ההקרבה, ובכל הקורבנות בפרשת פנחס כתוב "והקרבנתם עולה", ובר"ה כתוב "ועשיתם עולה" (במדבר כט ב) ללמד שבר"ה יעשה אדם עצמו כאילו מקריב את עצמו, ולכן קבעו ד' ימים לבקר כל מומי חטאתו ולשוב עליהם.

19 טור שם. ועיין בב"י שמבאר שהוצרך הטור להביא ב' טעמים אלו, כדי ללמדנו שקול השופר הוא הגורם להחריד את העם, ולא די סתם בהעברת קול בעלמא, ועוד בא ללמדנו שהשופר גם מועיל להחזיר את העם בתשובה, ולא רק למנוע מלחצות.

20 ציץ אליעזר חלק יב סימן מח עי"ש טעמים לכך ושכן המנהג.

21 שו"ת אג"מ ח"ד סימן כא אות ה.

22 ערוה"ש שם סעיף יב. פסקי תשובות שם אות ג.

23 ב"ח סוף סימן תקצב, פסקי תשובות סימן תקפא אות ג.

24 שו"ת שבת הקהתי ח"ג סימן קפג, ועי"ש עוד שמי שאוחז באמצע שמו"ע ושומע את התקיעות, אם לא יוכל אחר כך לשמוע את התקיעות רשאי להפסיק כדי לשמוע, כיון שהוא מנהג קדמון וצורך מצווה, ומכל מקום אפשר יסיים את הברכה שאוחז בה, וע"ע בשו"ת רבבות אפרים ח"ב סימן קנט, שו"ת משנת יוסף ח"ט סימן סז.

25 שו"ע תקפא, סעיף א, מטה אפרים ס' תקפא יא.

26 משנ"ב ס"ק א. ובספר 'מאיר עיני חכמים' הוסיף עוד טעם, לפי שידוע שהמלאכים אינם אומרים שירה בלילה, כמו שמצינו במדרש רבה (בראשית עה, ג) אצל שר של עשו שביקש מיעקב אבינו "שלחני כי עלה השחר", שהגיע הזמן לומר שירה, וע"כ בתחילת הלילה הקב"ה שט בעולמות ואינו שומע שירה ובסוף הלילה כששט בעוה"ז ושומע שירה מבני ישראל, מתעורר רחמים רבים על בני ישראל והוא עת רצון שיתקבלו התפילות.